

Végh Dániel: Két ismeretlen Kosztolányi-műfordítás?

Időről időre szenzációként bukkannak fel a magyar irodalom legkülönbözőbb fórumain korábban ismeretlen, vagy ismeretlenként bemutatott Kosztolányi-szövegek. Elég csak az eszmetörténeti vonatkozásaik miatt kényes, névtelenül megjelent, de Lengyel András szerint Kosztolányinak tulajdonítandó Pardon-cikkekre, vagy a legutóbb Kosztolányi-szövegekként bemutatott „Innen-onnan” rovat cikkeire gondolni,¹ de említhetjük a Zeke Gyula szerkesztette *Budapesti Negyed*-számban Kosztolányi neve alatt megjelentetett szövegeket, s a közreadó érvelését a „Pesti utca”-sorozat szerzőségével kapcsolatban,² vagy némileg korábról Botka Ferenc által a *Bácsmegyi Napló* „Tere-Fere”-rovatában fellelt, korábban nem közölt szövegeket.³ Az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportjának Kosztolányi Dezső hírlapokban megjelent írásait felkutató bibliográfiai munkálatainak tanulsága – melyet Arany Zsuzsanna foglalt össze⁴ – egyértelmű: minél tüzetesebben vizsgálja át valaki a korszak sajtótermékeit, annál valószínűbb, hogy talál – Kosztolányi, Illyés vagy Réz Pál által összeállított – kötetekben korábban nem szereplő, kétes hitelű (azaz név nélkül megjelent), de nagy valószínűséggel Kosztolányinak tulajdonítható szövegeket.

A fentebb említett hírlapi cikkek szerzősége körül kialakult viták jól mutatják, hogy az írások szerzőségének igazolása – még másodlagos, például Kosztolányi özvegyének közléseire alapozott bizonyítékok rendelkezésre állása esetében is – meglehetősen hálátlan, s nem buktató nélküli feladat, hiszen sem a stíluselemzés, sem a irodalomtörténeti kontextus mégoly tüzetes földerítése sem kecsegtet biztos eredménnyel. Mégis – jobb híján – e két módszerre támaszkodva teszünk kísérletet hasonló bizonyításra az alábbiakban két, kötetben korábban nem közölt, 1934-ben név nélkül megjelent spanyol versfordítás esetében, melyekre a szabadkai *Napló* (1930 előtt: *Bácsmegyei Napló*) hasábjain bukkant Arany Zsuzsanna 2009 augusztusában, az említett bibliográfiai munkák során. Meggyőződésünk szerint a két költeményt Kosztolányi Dezső fordította, s bár a *Forrásjegyzék* második kötetében a két műfordítás kétes hitelűként szerepel, a szövegeket – ugyanilyen minősítéssel – a Kosztolányi Kritikai Kiadás keretei között hamarosan megjelenő spanyol műfordításkötetben közölni is kívánjuk. Reményeink szerint a következő sorok szándékunk helyességét támasztják alá.

Következzék tehát a két vers és spanyol eredetijük:⁵

-
- 1 Lengyel András: Kosztolányi „latin világossága”, *Kalligram* 2009/2, 66–75., és Szegedy-Maszák Mihály válaszcikke *Lehet-e névtelen cikket tulajdonítani Kosztolányinak?* címmel a következő lapokon (75–78); illetve Lengyel András: Innen-onnan, *Tiszatáj* 2010/márc., 23–32.
 - 2 Vö. Zeke Gyula: A Pesti Hírlap „Pesti utca” című sorozata és a hozzá csatlakozó szövegek szerzőségéről, *Budapesti Negyed*, 2008/tél, 11–22.
 - 3 Botka Ferenc: Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a *Bácsmegyei Napló*ból: 1923-1926. (Előszó 7–19.) Réz Pál életműsorozatának lezárulta után Urbán V. László jelentetett meg két gyűjteményt kötetben korábban nem szereplő Kosztolányi-írásokból (Az élet primadonnái, Budapest: Palatinus, 1997., ÉS: Gyémántgöröngyök, Budapest: Magyar Könyvklub, 2001).
 - 4 Arany Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai, *Tiszatáj*, 2010/márc., 11–22. A *Forrásjegyzék*-sorozatot a Ráció Kiadó gondozza.
 - 5 A spanyol szövegek forrása: Emilio Frugoni: XVI. El canto de la vida sencilla, in *La epopeya de la ciudad (Nuevos poemas montevideanos)* Montevideo: Maximino García, 1927, 39–40.; Fernán Silva Valdés: Alma en pena, in *Poemas nativos*, Montevideo: Renacimiento, 1925.

Emilio Frugoni:**Ének az egyszerű életről**

Boldogság önti el ezt a
negyedét, – Cordón, Unión, Aguada, –
ahol még divik a máté és a szieszta.

Boldog ez az egyszerű
élet, – mint kenyér fehér belét aranyló héjja, –
veszi körül fény és derű.

Boldog: nincs sietés, nincs mi szalasszon,
– a máté vizével szörpölik az időt, –
a kapuban trécsel a szomszédasszony.

Boldog: nincs loholó sietés...
Nyugodtan pingálják a ketrecet,
vagy foldozzák, hol avult a kerítés.

Boldog hiúság nem veti őket:
gallér nélkül állnak a kapuba
s órákig nézik a járókelőket.

Boldogság: munkából jövén otthon pihenni
és ujságot olvasni vigan füstölve
öblös karosszék ülén.

Nem boldogság-e forró nyári éjjel
a szomszédokkal a ház elé kiülni,
– a hold hint be mindent ezüst fényel, –

vagy a verandán a családi zongorát
hallgatni és tudni, körötted mindenki
szeret, mindenki jóbarát

és élni, élni, élni...

Fernán Silva Valdés**Bolygó tűz**

Éjjel a mezőn... ki tudja, merre jártam...
Szememre csapva kalapom, sután...
– Kék ködök lengnek az ingovány fölött. –
És én mentem előre céltalan, bután,
szivarom piros tűz-csillaga mögött

Háromszor már, hogy egy csapáson jártam,
háromszor sebezte kezem a tűske
– egy sövény bokrai között, –
de én csak mentem, törtettem bátran,
– kóbor lélek, bolyongó, büszke, –
szivarom piros tűz-csillaga mögött

El canto de la vida sencilla

Beatitud de la vida modesta
de estos barrios – Cordón, Unión, Aguada –
donde aún se acostumbran el mate y la siesta

Beatitud de esta vida amasada
con sencillez, como con blanca harina
el pan de corteza dorada.

Beatitud de esta vida pueblerina,
Se sorbe el tiempo en el agua del mate.
Se habla en la puerta con la vecina...

Beatitud de este blando andar sin acicate.
Se arrastran chanletas por toda la casa.
Se pinta una jaula, se arregla un arriate...

Beatitud de esta santa cachaza...
Se sale sin cuello a la puerta a mirar
las horas perdidas la gente que pasa.

Beatitud de quedarse en casa a descansar
de vuelta del empleo. Leerse en un sillón
el diario y ponerse a fumar, a fumar...

Beatitud de la plácida reunión
que se forma en la acera las noches de verano
empapando de luna la conversación.

Beatitud de sentir tocar el piano
familiar, desde el patio, departiendo
con un amigo que es como un hermano.
Beatitud de ir viviendo...

Alma en pena

Con el sombrero gacho puesto sobre los ojos
por el campo, en la noche, sin saber hacia dónde
voy andando, andando,
detrás de la estrellita roja de mi cigarro.

He pasado tres veces por el mismo sendero,
y tres veces me he herido en las mismas espinas,
andando, andando,
detrás de la estrellita roja de mi cigarro.

<p>Gyertyát gyujtanak a Szüz Anyának másnap a népek, keresztet vetnek, s rettegve csodákat várnak a vének: – »Az éjjel lidércfény libbent lent a lápon, rossz szellem szállott fent a fákon...«</p>	<p>Mañana, los vecinos dirán y con razón, – prendiéndole a la Virgen un cabito de vela – anoche, por el campo anduvo una luz mala; anoche, por el campo anduvo un alma en pena!</p>
--	--

A magyar és spanyol szövegeket összevetve a fordítások, illetőleg a fordító módszereire, stílusára következtethetünk, bár természetesen nem magától értetődő, hogy föltételezhetjük-e egy fordító különböző fordításai között a rokonság lehetőségét. A kérdés esetünkben annál is kényesebb, mivel a két – sok tekintetben eltérő – fordítás akár két különböző kéz műve is lehet. Meggyőződésünk szerint azonban a két fordítás egy kéz műve, s az eltérések éppen a spanyol nyelvű szövegek eltéréseinek érzékeltetéséből következnek. Éppen ezért a következőkben a magyar változatok hasonlatosságaira fókuszálunk. Első pillantásra, spanyol nyelvismeret nélkül is szembeötlő, hogy a magyar szövegek sem a sorok számát, sem az írásjelek használatát tekintve nem követik a spanyol verseket. (Bár a formahűséget előnyben részesítő magyar műfordítástörténetben ez viszonylag kevesekre jellemző, európai viszonylatban általánosnak mondható.) A Frugoni-költemény anaforáit és rímeit közelítőleg megtaláljuk a magyar változatban is, ám a „Beatitud” (’boldogság’) felütés monotóniája feloldódik, a szigorúan végigvitt tercina-rímelésből pedig a strófékon átívelő párok elvesznek. Fernán Silva Valdés románca esetében a változások még szembeütőbbek: jelentősen eltér a cím (a spanyol eredeti jelentése: hazajáró lélek, melynek a metaforája a lidérc, azaz a bolygó tűz), a rövidebb-hosszabb szintaktikai egységek ismétlődéseit pedig szinonimákkal, keresztrímekkel, és ezekhez kapcsolódva a spanyol szövegben nem szereplő szavak, sőt egész sorok betoldásával helyettesíti a fordító. Jellegzetesen századfordulós hangulatot árasztó töltelékű spanyol versek képeitől nem idegen, mindazonáltal szövegükben nem szereplő „derü” és a „büszke”. Feltűnő továbbá, hogy a magyar fordításokban a forrásszövegekhez képest sokkal több ige vagy – elsősorban főnévi – igenév szerepel. Mindkét fordítás, de különösen Silva Valdés-átköltés jellegzetessége továbbá, hogy az ismétléses alakzatok közül az alliterációkat preferálja, valamint hogy a verseket szaggatottá tevő három pont és a gondolatjelekkel közrefogott beékelések számát megnöveli, s azokkal az eredetitől eltérő helyeken (is) él.

A fenti leírás kétségtől rokonítható Kosztolányi ismert műfordításaival és módszereivel. Rába György, aki *A szép hűtlenek* című könyvében Kosztolányi műfordításainak mindaddig legpontosabb képét festette, jellemző műfordítói módszerei között írja le többek közt a forrásszövegtől gyakorta eltérő szerkesztésű rímek kikényszerítette betoldásokat, a fokozásokat, a szókeverést vagy az intenzív igehasználatot.⁶ Az általunk közelebről megvizsgált többi spanyolból készült

6 Rába György: *A szép hűtlenek*. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai, Budapest: Akadémiai, 1969. Rába elméleti alapvetéseit Józán Ildikó illetve bírálattal (Mű-fordítás-történet, Budapest: Balassi, 2009, 181–191). Józán szerint Rába a korszak műfordítással kapcsolatos nézeteit osztotta, így az elvszerűség, a szinte kizárólag forrásszöveg-célszöveg relációban folytatott vizsgálódások, a stílust erősen a szóhasználatra korlátozó szemlélet, a formahűség imperatívusza, valamint az egyértelműen kibontható egyféle jelentésben való hit határozza meg nagyszabású értekezését. Gyakorlati jellegű észrevételként hozzátehetjük, mivel Rába – a *Forrásjegyzék* megjelent kötetei híján – nem ismerte a fordítások megjelenésének időrendjét, s ezért Kosztolányi műfordításainak kötetekhez kapcsolt, leegyszerűsített korszakolásával kapcsolatos megállapításai is vitathatók. (Rába a *Modern költők és az Idegen költők* stílusát különbözteti meg.) Mivel azonban a

műfordítással összevetve megállapíthatjuk, hogy a címeket gyakran megváltoztatta (pl. Machado: *Apám* [Esta luz de Sevilla]). Szavak betoldására, sorok bővítésére, a szintaktikai, strófa- és rímszerkezet megváltoztatására, a monoton ismétlések feloldására vagy az eredetitől eltérő írásjelhasználatra pedig még a spanyol poesiá pura költőiből készített kétségkívül puritánabb 1933-1935-ös műfordításai között is találhatunk jó néhány példát. A Frugoni-vers magyar változatát – motívumait és műfordítói megoldásait tekintve – Guillén *Boldog karosszék* kezdetű, vagy Salinas *Víz az éjben* című 1933-ban megjelent Kosztolányi-fordításokhoz érezzük meglehetősen közelinek, a Silva Valdés-románc pedig Rafael Alberti *Duero-menti szekeres* [Peñaranda de Duero] című, szintén 1933-as fordításával mutat hasonlóságokat.

A rokonságot lexikai szinten is vizsgálhatjuk. Bár Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztet, hogy „egyes szavak vagy kifejezések használata alapján rendkívül kockázatos valamely szerzőnek tulajdonítani egy szöveget”, a két fordítás jellegzetes szavait és rímpárjait is megtalálhatjuk más szövegeiben. A MEK digitalizált kötetei segítségével a következő találatokat kaphatjuk: a tüske-büszke rímpár Li Csi: *Régi nóta* című versében bukkan fel, a dívik szó többek között az *Omlette á Woburn*-ben és az *Április bolondjában*. A jellegzetes „trécsel” kifejezésre az *Édes Annából* hozhatunk példát, a „foldozzák”-ra az 1916-os *Éjszaka, a vonaton* című cikkéből, ám fontos megjegyezzük, hogy ezek a rímpárok és szóalakok a korszak más szerzőinél is gyakran előfordulnak. Az egyedinek tűnő „szörpöl” és a „jövén” igealakokat pedig mindeddig nem találtuk meg Kosztolányi írásaiban. Zeke Gyula – a műfordításokkal természetesen csak korlátozottan összehasonlítható – hírlapi cikkek szerzőségének stíluselemzésen alapuló vizsgálatakor a régies igeragozások és a tájnyelvi jellegű toldalékolás jelenségeit említi továbbá Kosztolányi nyelvének könnyen fölfedezhető sajátosságai között.⁸ Előbbiekre példa lehet az idézett két igealak, utóbbiakra pedig például a ’fölyt’ (ez esetben az ajakkerekítéses változatot a rím kényszeríti ki a Silva Valdés-románc harmadik sorában) vagy a ’körötted’ (ami megtalálható Kosztolányi regényeiben, számos versében, és a japán versfordításokban is – persze sok más költőnél is). Kosztolányi „egyedítő nyelvhasználat”-ának Lengyel András által leírt további jellegzetességei közül nem találjuk nyomát a helyhatározóragok két n-es írásmódjának, vagy ejtéskönnyítő plusz magánhangzóknak, ám a kötőjeles írásmód a két versfordításban is előfordul.⁹

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a Zeke Gyula és a Lengyel András által leírt jellegzetességek Kosztolányi publicisztikájának vizsgálatán alapulnak. Kosztolányi prózanyelvének sajátosságai és a versfordításban alkalmazott nyelvi eszközei – utóbbi műfaj lévén több szempontból is kötöttebb – azonban vélhetőleg nem pontosan fedik egymást. Másfelől – Rába György megállapítása szerint – a harmincas évekre Kosztolányi műfordításaiban már „világos, egyértelmű magyar szöveget kíván adni”, s ezért „a köznyelvi gondolkodás veszi át a dekadens fordulatok

poszthumusz kötetben a költő utolsó éveiből származó átültetések mellett a *Modern költők*ből kimaradt, ám az 1920-as évek elejéről származó, vagyis inkább a korábbi esztétikához közelebb álló versfordítások is szerepelnek, a második korszak határainak kijelölése bizonytalan. Rába könyvében határozottan a második, letisztultabb stílust tartja nagyobbra, s az ettől élesen eltérő fordításokat „lapzártá előtti sietségből, »hevenyészett« munkaként” (345) fogja föl, s visszautasítja annak lehetőségét, hogy a szabad átköltések mögött fordítói elv húzódnak meg. Meggyőződésünk szerint Kosztolányi elsősorban az idegen nyelvű vers jellege, nyelvi összetettsége (illetőleg a szöveg várható megjelenési helye) alapján választotta egyik vagy másik eljárást, melyek jellegzetességei egyszerre is megfigyelhetők fordításain.

7 Szegedy-Maszák, 2009, i. m., 76.

8 Zeke, 2008, i. m., 18.

9 Lengyel, 2010, i. m., 26–27.

helyét”.¹⁰ Mindezek alapján megkockáztathatjuk: a két vizsgált szöveg beilleszthető Kosztolányi ismert spanyol műfordításainak sorába. A szükségképpen bizonytalan stíluselemzés mellett a következőkben mindazonáltal megkíséreljük néhány filológiai érveléssel is alátámasztani föltevésünket.

A két versfordítás a *Napló* 1934. augusztus 19-i számának 13. oldalán jelent meg, „Spanyol költők” összefoglaló cím alatt, a fordító nevének feltüntetése nélkül. Amint arról a *Forrásjegyzék* második kötetéből meggyőződhetünk, Kosztolányi 1934 nyarán (is) heti rendszerességgel küldött szövegeket Szabadkára. Július hónapban összesen mintegy másfél tucat tárcát, novellát, tanulmányt, útirajzot, verset és versfordítást jelentetett meg a *Napló*-ban. Bár az írások egy része másodközlés, van azonban köztük olyan is, mely Kosztolányi életében (eddig ismereteink szerint) nem jelent meg máshol. A napilap júliusi számait átlapozva szembetűnik, hogy Kosztolányi műfordításai a lap állandó, változó rendszerességgel, de mindig a lap 13. oldalán jelentkező, a kalendárium rovat fölötti külföldi költőket megszólaltató sorozatába illeszkednek. Július 5-én Kosztolányi fordításában két olasz műfordítást közöltek, két nappal később Franyó Zoltán fordításában francia költőket. Július 8-án szintén a fordító nevének feltüntetése nélkül szerepel két (máshol névvel megjelent) Kosztolányi-átültetés, „Angol költők” összefoglaló cím alatt. 10-én és 17-én Patai József héberből készített átültetései következnek, köztük ismét francia költők Kosztolányitól. E sorozat zárul július 19-én a „Spanyol költők” verseivel – akik valójában Uruguayból származnak.¹¹ Kosztolányi többi spanyol nyelvű, ám nem spanyolországi költőtől fordított versei esetében is hasonló gyakorlattal találkozhatunk – a *Bácsmegyei Napló* 1928. augusztus 12-i számában Rubén Darío, José Gorostiza Alcalá és Ramón López Velarde, vagy később José Juan Tablada versei jelentek meg „Spanyol költők” vagy „Spanyol antológia” összefoglaló címek alatt.

De vajon miért nem szerepel a fordító neve a szövegek alatt? Szegedy-Maszák Mihály korábban idézett vitairatában arra is felhívja a figyelmet, hogy „aláírás nélküli és azzal ellátott cikk között célszerű különbséget tennünk”,¹² s ennek analógiájára gondolhatnánk arra, hogy Kosztolányi egyes műfordításait név nélkül kívánta megjelentetni. A szabadkai napilap 13. oldalain jelentkező műfordítások sorozatán végigtekintve a két spanyol – vagy, ha tetszik, uruguayi –, és a korábbi francia műfordítás névtelenségére adódik egy banálisnak tűnő, ám annál kézenfekvőbb magyarázat. Véleményünk szerint ez esetben a fordító neve tördelési okokból maradt le: az egymás alá szedett két, viszonylag hosszú vers utolsó sora és a hasáb alján elhelyezett naptár rovat között ugyanis láthatóan nem maradt szabad hely. Az említett név nélkül megjelent francia fordítások esetében ugyanez a helyzet, szerzőségükhöz a rendelkezésre álló másodközlés alapján azonban nem fér kétség. A

¹⁰ Rába, 1969, i. m., 325., ÉS: 323.

¹¹ Emilio Frugoni 1880-ban született. Író, költő, publicista és politikus. 1910-ben megalapítja az Uruguayi Szocialista Pártot, melyből annak kommunista fordulata után kilép. 1930-ban Gabriel Terra diktatúrája elől Buenos Airesbe menekül. 1942-1946 között Uruguay szovjet nagykövete. Költészetének középpontjában Montevideo áll. 1969-ben hunyt el. Verseskötetei: *Poemas montevideanos* (1923), *Bichitos de luz* (1926), *La epopeya de la ciudad* (1927). Fernán Silva Valdés 1887-ben született Montevideóban, ugyanitt hunyt el 1975-ben. A modernizmustól és az avantgárdtól elhatárolódó, a nemzeti hagyományokhoz visszatérő ún. nativistá („bennszülött”) irodalmi irányzat legjelentősebb képviselője. Legfontosabb kötetei: *Agua del tiempo* (1921), *Poemas nativos* (1925), *Intemperie* (1930), *Romances chúcaros* (1933), *Romancero del Sur* (1938). Fiatalon rövid ideig Párizsban él. Szövegeire Alberto Ginastera számos máig híres tangót szerzett.

¹² Szegedy-Maszák, 2009, i. m., 77.

(*Bácsmegyei*) *Napló* tördelési esetlegességekre visszavezethető megoldásaira¹³ számos hasonló példát találhatunk. Csupán Kosztolányi spanyol műfordításainak korpuszában (a szövegeket az e tekintetben jóval gondosabb *Pesti Hírlap*beli megjelenésekkel összevetve) akad példa sorvégi írásjel lemaradására, vagy versszakok összevonására.

A névtelen Kosztolányi-szövegek azonosításának legkönnyebb módját – hivatkozás híján – a másodközlések ellenőrzése jelenti. Kosztolányi szinte minden írását legalább két folyóiratban közölte, e két versfordítás azonban úgy tűnik, nem jelent meg másutt. (A forráskutatások jelenlegi állása szerint 1934-ben Kosztolányi egyáltalán nem jelentetett meg névvel spanyol műfordítást.) Feltehetően terjedelmi okokból azonban előfordult máskor is, hogy az egyszerre megjelentetett fordítások közül egy-egy vers nem jelent meg másodközlésben. Így például Darío *Végzet* című verse – jelenlegi ismereteink szerint – csak a *Bácsmegyei Napló* 1928. augusztus 12-i számában közölt spanyol versek között, Rafael Alberti *Duero-menti szekeres* című verse pedig csak a *Pesti Hírlap Vasárnapjának* 1933 szeptember 17-i számában található meg (noha a vele együtt közölt másik 3 költeményt megtalálhatjuk a *BN* szeptember 24-i számában). Felhozható az az érv is, hogy amennyiben valóban Kosztolányitól származna e két fordítás, miért nem maradt Kosztolányi utolsó éveiből, illetve halála után nyomuk? Köztudott, hogy Illyés újságkivágatok alapján állította össze az utolsó Kosztolányi által sajtó alá rendezett műfordításkötet, azaz a 1921-es *Modern költők* után megjelent műfordítások addig legteljesebb antológiáját *Idegen költők* címmel. Ebből a gyűjteményből azonban nemcsak a két uruguayi vers hiányzik, hanem Unamuno *Isten kezében* című fordítása is, mely szintén úgy jelent meg 1925 októberében a *Bácsmegyei Napló*ban, hogy nem volt pesti közlése (pontosabban csak a *Pesti Hírlap Nagy Naptárában* jelent meg az év végén), így föltehetően újságkivágata sem.¹⁴ Másrészt ha volt is kivágat, szükségképpen névtelen kellett legyen – a kétes hitelű írások kötetbe fölvételétől pedig Kosztolányi műveinek következő sajtó alá rendezője, Réz Pál is következetesen eltekintett.¹⁵ Ezen összefüggések legalábbis megengedik, hogy a két versfordítás származhatott Kosztolányitól. Kérdés azonban, származhatott-e mástól?

13 Ezekről részletesebben szól Botka Ferenc a *Tere-fere* előszavában (17).

14 A *Modern költők* második kiadásának összeállítását dokumentáló levelek alapján megállapítható, hogy egyáltalán nem volt meg Kosztolányinak minden fordításának kézírata, másolata vagy újságkivágata: „Kedves uram, majdnem minden szabad időmet az köti le, hogy az Antológián dolgozom. Évekre visszamenően átnézek minden lapot, tűvé teszek minden élő és holt folyóiratot, melybe dolgoztam, hogy a bennük lévő rengeteg anyagot kibányászhasam. Eddig több mint 150 vers áll rendelkezésére. De még több a kéziratban lévő, eddig ki nem adott műfordításom. Az anyaggyűjtést egy hét múlva befejezem, s akkor a kötet anyagát haladéktalanul elküldöm önnek.” (Kosztolányi Dezső Tevan Andornak 1920 okt. 15-én, in *Levelek – Naplók*, s. a. r. Réz Pál, Budapest: Osiris, 1999, 444. [750. levél]). Ígéretének ellenére még 1921 januárjában is az anyaggyűjtéssel bajlódik, Szegi Pálnak küldött levelében további segítséget kér. A levél utóirata különösen tanulságos: „Most vettem észre, hogy Dehmel *Toilette* című verse is hiányzik. Hogy magyarul mi a címe, nem tudom. Több mint valószínű, hogy a *Népszava* egykori irodalmi mellékleté[be]n jelent meg.” A Szegi Pálnak küldött levélre Bíró-Balogh Tamás hívta fel figyelmemet, amiért ezúton mondok köszönetet.

15 „teljességre így sem törekedtünk” – írja Réz Pál az *Idegen Költők* 1988-as Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent kiadásának jegyzetében (541–542), ahol visszautal a hírlapi cikkek sorozatát indító *Álom és ólom* című (Szépirodalmi, 1969.) kötetben leírt gyűjtési és szövegkiadási elveire. Itt a következőket olvashatjuk: „Nem jegyzett írást gyűjteményünkbe nem vettünk fel” (681). Réz Pál forrásai között hivatkozik Hitel Dénes – általunk digitalizált (lásd: www.kosztolanyioldal.hu) – kézirat bibliográfiájára. Hitel azonban a Kosztolányi és Illyés által összeállított kötetek alapján végezte forrásgyűjtő munkáját, nem szerepelteti a hiányzó Unamuno-szonettet sem, és a *Bácsmegyei Napló* anyagát sem dolgozta fel.

Meglehetősen bizonyossággal merjük állítani, hogy – a júliusi lapszámokban fordításokkal jelentkező – Franyó Zoltántól és Patai Józseftől nem, noha mindkettejüknek volt kapcsolata az ibéri világ költészetével. Patai József azonban ismereteink szerint csupán középkori spanyol szefárd zsidó költőket fordított, modern spanyolokat nem; Franyó Zoltán pedig – bár számos spanyol és latin-amerikai költőt szólaltatott meg magyarul – műfordítói módszerei és stílusa tekintetében összetéveszthetetlen Kosztolányival. A *Napló*ban nem publikált, de bizonyosan jelentetett meg Kosztolányi életében spanyol versfordításokat Radó Antal, Kőrösi Albin, Mihelics Vid, Harsányi Kálmán, Patthy Károly, Méry Károly, Fehér Jenő, Király György és Barna János, illetőleg valamivel később Imecs Béla, Gáspár Endre és Pál Endre; ám előbbieket szövegei Kosztolányi nyelvtisztítói törekvéseit nem követő nyelvhasználatukat illetően, utóbbiak fordításai pedig a szó szerinti megfeleltethetőség és a formai szigor tekintetében jelentős mértékben eltérnek Kosztolányi '30-as években közölt átköltéseitől.¹⁶ A felsorolt szerzők általunk ismert spanyol fordításai között Frugoni vagy Silva Valdés verseit nem találtuk meg – a két uruguayi költő verseivel majd csak az András László szerkesztette, 1945 utáni antológiákban találkozhatunk. Ha tehát – kizáró ellenérv híján – továbbra is fenntartjuk, hogy a szóban forgó két költeményt Kosztolányi ültette át magyarra, utolsó lépésként arra kell választ keresnünk: hozzájuthatott-e, és hogyan a versek eredetijéhez?

Uruguay, és a vele szomszédos, a XX. század első felében kulturálisan szoros kapcsolatokat ápoló Argentína¹⁷ többször felbukkan Kosztolányi írásaiban. A korai, 1909-es *Ezer csicsergő bélyeg* című tollrajz talányos soraiban számos egzotikus ország bélyege között egy uruguayi is megszólal,¹⁸ több cikkében pedig Argentínába kivándorló, vagy éppen onnan hazatérő honfitársakat jelenít meg.¹⁹ Ne feledjük, az első világháborút követően különösen az elcsatolt területekről – így Kosztolányi szülőföldjéről, a Bácskából – tömegek vándoroltak ki Dél-Amerikába.²⁰ A *Bács megyei Napló*ban rendszeresen bukkanhatunk hajójegy-hirdetésekre, vagy meg- és hazaérkezők híradásaira, a *Színházi Élet* pedig a húszas években impresszuma szerint több más lappal egyetemben kapható volt Buenos Airesben, a helyi magyar kolónia magyar nyelvű újságja, a *Magyar Szó* szerkesztőségében.²¹ Nem zárhatjuk ki tehát, hogy egy messzire szakadt, vagy messziről hazatért irodalomkedvelőn keresztül érkeztek Magyarországra a lefordított költemények forrása(i). A világutazó Pablo Laslo, aki néhány művét spanyolra fordította, Kosztolányi cikke szerint több latin-

16 Radó Antal, Barna János és Kőrösi Albin Bécquertől fordított (utóbbi korábbi századok költőit is), Király György három szonett-fordítása (Leonardo de Argensola: *Hazug szépség*, Góngora: *Intés*, Avilai Szent Teréz: *Égi szerelem*) már halála után jelent meg a *Nyugat* 1922/12. számában. Franyó Zoltán sok egyéb más spanyol és latin-amerikai vers mellett újr fordította a Kosztolányi által is átültetett Machado *Románcát* („Tér” címmel), Jiménezz *Sárga tavaszát* (azonos címmel) és *Halálját* (Franyónál: „Aludni”), valamint Gerardo Diego *Távollévő nő* kezdetű versét („Távollét” címen). Imecs Béla, Pál Endre, Gáspár Endre és András László – Kosztolányi megoldásaiból merítő – műfordításaival kapcsolatban vö. a szerző *Kosztolányi Dezső: Spanyol antológia* című tanulmányát (*Filológiai Közöny*, 2010/2, megjelenés alatt).

17 Vö. Scholz László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*, Budapest: Gondolat, 2005, 174.

18 „Én egy torokfájás emlékéért hozom eszedbe – figyelmeztet az Uruguay ismerős mérlege.” – *A Hét*, 1909. márc. 14., kötetben: in *Álom és ólom*, 346 (345–349).

19 Kosztolányi Dezső: Anyanyelv, *Pesti Hírlap*, XLIX. évf. 116. sz., 1927. máj. 22., 7.; ÉS:

Kosztolányi Dezső: Orvosok II., *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, LVI. évf. 22. sz., 1934. jún. 3., 4–5.

20 A *(Bács megyei) Naplót* főszerkesztő Fenyves Ferenc halála után özvegye és gyermekei is Dél-Amerikába emigráltak. Vö. Tere-fere, 17.

21 A *Színházi Élet* 1927-es számaiban bizonyosan szerepel az információ. A *Magyar Szó* OSZK-ban fellelhető korabeli példányaiban Kosztolányi neve nem található meg.

amerikai országból is adott neki föl postai küldeményt.²² Ám minden bizonnyal nem e csatornákon jutottak a spanyol nyelvű szövegek a fordítóhoz.

Kosztolányi ugyanis már 1925-ben közvetlen kapcsolatba kerül az uruguayi irodalommal, amikor Juana de Ibarbourou verseit fordítja, akinek – mint *Don Bodorovszky és Don Fehér* című folyóiratcikkéből megtudjuk – levelet is küld Montevideóba. Bár e levelét hiába kerestük a fennmaradt hagyatékból, Argentínába írt (francia nyelvű) küldeményének fogalmazványa megmaradt. A *Nosotros* című irodalmi folyóirat szerkesztőinek küldött levél arról tanúskodik, hogy maguk a tengerentúli szerkesztők küldtek számára Latin-Amerikában megjelent folyóiratokat és könyveket. Az e levélben említett argentin antológiából azonban ígérete ellenére jelen ismereteink szerint nem fordított, és argentin és uruguayi fővárosokból érkezett válaszlevelek nyomára sem bukkantunk mindezekig.²³

A Frugoni és Silva Valdés-versfordítás eredetijének feltételezett lelőhelye megkeresésekor minden szempontból kézenfekvőnek tűnt tehát a *Nosotros* lapszámaival kezdeni a kutatást. Az említett Noé-féle argentin antológia megjelenését jelző recenzióval egyszerre, a folyóirat 1927 évi 56. kötetében (mely a 217–218. számokat tartalmazza) megtalálhatjuk az uruguayi költők egy-egy versét, a fentieknél terjedelmesebb *El canto del puerto*, illetőleg *El compadre* című költeményeket.²⁴ Frugoni és Silva Valdés 1916 és 1934 között több mint tucatszor szerepel a folyóiratban.²⁵ Ezek közül figyelemre méltó az 1926. májusi számában (53. kötet) megjelent két könyvismertetés E. Suárez Calimano tollából, melyekben Frugoni *Bichitos de luz* c. kötetét elemzi, illetőleg Silva Valdés 1925-ben megjelent kötetéről szólván megemlíti az *Alma en pena* című verset is.²⁶ A *Nosotros* 1933 február-

22 László Pálról *Egy levélről, mely a Háborús Sanghajból érkezett* című, a *Pesti Hírlap* 1932. febr. 26-i számában megjelent cikkében (kötetben: in *Én, te, ő*, s. a. r. Réz Pál, Budapest: Szépirodalmi, 1973, 358–359.) számol be arról, hogy megismerkedésüket követően többek között Spanyolországból, Argentínából, Mexikóból adott hírt magáról.

23 A levél magyar fordításban így szól: „Végtelenül köszönöm, uram, hogy elküldte kitünő folyóiratának, a *Nosotros*-nak néhány számát és az argentin költők rendkívül erőteljes antológiáját. Mint buzgó hispanista, mindeddig csak az európai írókat ismertem, akikért lelkesedem, de be kell vallanom, hogy Dél-Amerika irodalmának gazdagsága még nagyobb meglepetést okozott. Hálás volnék, Uram, ha volna olyan szíves és a jövőben rendszeresen küldené a *Nosotros*-t, mely eligazítana felettébb figyelemreméltú irodalmi mozgalmuk ügyeiben. Viszonzásul csak hálámat ajánlhatom fel. Mint író és irodalmi kritikus, igyekezni fogom terjeszteni itt eszméiket, lefordítok néhány dél-amerikai költeményt, ezeket bemutatom majd a magyar közönségnek, s nem fogom elmulasztani, hogy elküldjem Önnek a fordítások másolatát.” Kosztolányi, *Levelek – naplók*, 601. [1046. sz. levél]. Réz Pál az 1930-as évek elejére datálja e levelet, ám mivel az Ibarbourou-verseket 1925-ben közli, s 1928-ban mexikói antológiából is fordít, így némileg érthetetlen, miért állítaná később, hogy „mindeddig csak az európai írókat ismerte[m]”. Ha a költő nem tévedett (esetleg „csúsztatott”), arra is gyanakodhatunk, hogy a datálás helytelen. Unamuno ugyanis a *Nosotros* indulásától kezdve közreműködött a lapban s élénk levelezésben állt annak szerkesztőivel, ezért egyáltalán nem kizárható, hogy az Argentínából érkezett küldemény mögött is őt kell sejtenuünk. A levélben említett argentin költők antológiája minden bizonnyal a Julio Noé szerkesztette, a *Nosotros* kiadásában megjelent *Antología de la poesía argentina moderna* lehetett, melynek első kiadása 1926-ban, második, bővített változata 1931-ben jelent meg. Kutatásaink szerint nem létezik olyan (sem argentin, sem más) korabeli antológia, melyben a szóban forgó két uruguayi vers szerepelt volna. További bibliográfiai hivatkozások a 32. lábjegyzetben.

24 Emilio Frugoni: *El canto del puerto*, *Nosotros* 1927/jún. (56. kötet 217. szám), 330–332.; Fernán Silva Valdés: *El compadre*, *Nosotros* 1927/júl. (56. kötet 218. szám), 505–506.

25 Vö. Ardissona, Elena & Salvador, Néli: *Bibliografía de la revista Nosotros 1907-1943*, Buenos Aires, Fondo Nacional de las Artes, 1971.

26 E. Suárez Calimano: *Poemas nativos*, por Fernán Silva Valdés – Río de la Plata, 1925 és *Bichitos de Luz*, por Emilio Frugoni, Editorial Apolo, Montevideo, 1925, *Nosotros* 1926/máj. (53. kötet 204. sz.) 118–120 és 120–122.

márciusi számában pedig Ana Amalia Clulow közöl méltatást Silva Valdés költészetéről (jellemzésének kulcsszavai: szépség, melankólia), melyben az *Alma en pena* című vers első versszakát teljes egészében idézi.²⁷ A *Nosotros* azonban közvetlen forrásként bizonyosan nem szolgálhatott. Hasonlóan kizárható a Kosztolányi által bizonyosan forgatott madridi *El Sol* című napilap, habár az újság hasábjain mindkét költő neve felbukkan, sőt, a Frugoni-verset tartalmazó kötet rövid recenziójával is találkozhatunk a spanyol napilap 1927. augusztus 11-i számának 8. oldalán (ugyanitt a külföldi hírek között Serédi Jusztinián hercegprímássá választásáról találunk rövid beszámolót!).²⁸ Kosztolányi spanyol műfordításainak lehetséges forrásai kapcsán ugyanakkor nem zárhatjuk ki a francia közvetítés lehetőségét (annak ellenére, hogy a folyóirat-megjelenések következetesen a „Spanyolból fordította” szöveggel vezetik fel az átültető nevét, s az átültetésekben közvetítő szöveg használatára feltűnő jel nem utal).²⁹ Annál is inkább, hogy a latin-amerikai irodalomnak szentelt folyóiratok illetve rovatok mögött olyan franciákként ismert és elismert, ám uruguayi születésű költők álltak, mint Lautréamont, Valéry Larbaud vagy Jules Supervielle.³⁰ Ám a korszak – hozzáférhető – francia folyóiratainak anyagát kutatva mindeztidáig nem bukkantunk forrásként szóba jövő közlésre.³¹

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy Fernán Silva Valdés jelentősen többször szerepelt különböző folyóiratokban, mint Frugoni. Annak esélye ezért, hogy pont ez a két vers ugyanabban a folyóiratszámában lett volna, meglehetősen csekély (bár teljességgel nem kizárható). A mértékadó Kosztolányi által is bizonyosan forgatott periodikumok, valamint az 1900 és 1935 között megjelent latin-amerikai verseket is tartalmazó spanyol, angol, olasz és francia nyelvű antológiák áttekintése után tehát meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy Silva Valdés és Frugoni szóban forgó versei nem szerepeltek gyűjteményben vagy folyóiratban, kizárólag a szerzők hivatkozott köteteiben.³²

27 Ana Amalia Clulow: Fernan Silva Valdés, *Nosotros* 1933/febr.-márc. XXVII évf. 285-286. sz., 188–194.

28 A *Sol* vonatkozó száma a madridi Biblioteca Nacional digitális folyóiratarchívumában interneten is elérhető:
[http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Sol,%20EI%20\(Madrid.%201917\)/1927/192708/19270811/19270811_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Sol,%20EI%20(Madrid.%201917)/1927/192708/19270811/19270811_00000.pdf)

29 Tabák András (Az „Indiák” költészete, *Ezredvég*, XIII. évf. 12. sz. 2003/12, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ezredveg/0312/03124.html>) határozottan állítja, hogy Kosztolányi francia lapokból tájékozódott: „A magyar költők és a magyar olvasók világirodalom-ismeretéből – voltaképpen egészen az 1950-es évekig – sajnálatosan kirekesztődött ez az eltéveszthetetlenül eredeti, tágas, sokszínű, nagy [latin-amerikai] költészet (egy-két olyan ritka kivételtől eltekintve, mint például az uruguayi Juana Ibarbourou, akire franciára fordított versei olvastán Kosztolányi figyelt fel).” Ibarbourou verseit Francis de Miomandre fordította franciára (Ibarbourou, Juana de: *La touffe sauvage. Poèmes traduits de l’espagnol par M. Francis de Miomandre*, Paris, Cahors, 1925 vagy 27 – az évszám nélkül megjelent kötet datálása számunkra különösen kényes, hiszen ettől függ, Kosztolányi Ibarbourou-fordításai előtt láthatta-e. Az összeolvasás megengedi, de nem valószínűsíti kizárólagos érvénnyel, hogy a francia fordítások befolyásolták volna a magyar szöveget.) A Mathilde Pomes fordításkötetében (*Poetes espagnols d’aujourd’hui / poèmes choisis et traduits par Mathilde Pomes*, Introduction de Lucien- Paul Thomas, Bruxelles: Labor, 1934) megjelent, Kosztolányi által is lefordított versek hamarabb jelentek meg magyar átültetésben.

30 Vö. Alberto Blasi: Valéry Larbaud y las letras uruguayas, *Symposium*, 1996/4, 243–249.

31 A BNF hálózati Gallica adatbázisában a *Nouvelle Revue Française*, *Revue de l’Amérique*, *Mercure de France*, *Revue des Deux Mondes* című folyóiratokban kerestünk. Az itt nem megtalálható *Le Revue Européenne* és *Les Nouvelles littéraires* című folyóiratok anyagait egyelőre nem tudtuk áttekinteni.

32 A több tucat átlapozott antológia teljes, részletes bibliográfiáját a kritikai kötetben fogunk közölni. A legfontosabb áttekintett (és korábbi jegyzetben nem említett) elsődleges források, ill. bibliográfiai utalásokat tartalmazó másodlagos források:

Afelől azonban, hogy e kötetek eljutottak Európába, bizonyosak lehetünk: a madridi nemzeti könyvtár HA5689 jelzetű Frugoni-példányában fellelhető pecsét tanúsága szerint az 1929-es Madridban és Barcelonában rendezett uruguayi könyvkiállítás alkalmával adományozták a spanyol gyűjteménynek. Ha nem is ezen az eseményen, de szinte bizonyos, hogy személyesen is találkozott Kosztolányi némely dél-amerikai ország irodalmi életének képviselőivel. Az argentin és a mexikói P. E. N. Club delegáltjai ugyanis részt vettek az 1931-es hágai P. E. N. Club-konferencián, melynek záróülését maga Kosztolányi vezette.³³ Könnyen elképzelhető, hogy könyvekre vagy lapokra is szert tett ekkor (bár ennek mindeközéig nem találtuk közvetlen bizonyítékát publicisztikájában és levelezésében), akár a spanyol szervezet elnöke, Ramón Gómez de la Serna segítségével, akitől Kosztolányi 1932-ben prózát fordít, és aki ekkoriban szoros kapcsolatot ápol a Buenos Aires-i irodalmi körökkel.³⁴ Arra vonatkozólag, hogy Uruguay képviselőjében akár Hollandiában, akár az 1932-es jubileumi, Budapesten tartott ülésen jelen volt-e bárki, nem sikerült információhoz jutnunk. Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1924-ben Unamunóval (illetőleg Antonio Widmarral) zajlott levélváltásban³⁵ szóba kerül Piero Pillepich fiú neve is, aki a *Nosotros* 1933/285-286. számában közölt cikkének tanúsága szerint (225-230.) rendszeresen publikált az argentin irodalomról, s kapcsolatban állt a *Nosotros* szerkesztőségével. Akár ezen a korábban működőképesnek bizonyult útvonalon is

Alfonso García Morales (ed.): *Los museos de la poesía. Antologías poéticas modernas en español, 1892-1941*, Sevilla, Alfar, 2007.; Federico de Onís: *Antología de la poesía española e hispanoamericana (1882-1932)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1934. [és későbbi, jelentősen bővített bibliográfiával kiegészített kiadások]; Jean-Claude Villegas: *La littérature hispano-américaine publiée en France 1900-1984 / répertoire bibliographique*, Paris: Bibliothèque Nationale, 1986.; Ildefonso Pereda Valdés: *Antología de la moderna poesía uruguayana: 1900-1927*, Buenos Aires, El Ateneo, 1927.; Molloy, Sylvia: *La diffusion de la littérature hispano-américaine en France au XXe siècle*, Paris, Presses universitaires de France, 1972.; *Amérique latine et La Nouvelle revue française, textes réunis et présentés par Fernando Carvallo*, Paris, Gallimard, 2001.; Ildefonso Pereda Valdés: „Selections from contemporary Uruguayan poetry”, *Inter-América*, New York: Doubleday Page&Company, 1925/IX, 62–112.; Pablo Roca: „Cruces y caminos de las antologías poéticas uruguayas”, *Anales de Literatura Hispanoamericana*, 2004/33, 177–241.; Rocío Oviedo: „Uruguay: la poesía del siglo XX”, *Anales de literatura hispanoamericana*, 1992/21, 233–245.; S. Miguel Losada: „Presencia de la literatura hispanoamericana en las revistas españolas de vanguardia: 1918-1939”, *Anales de literatura hispanoamericana*, 1988/17, 41–59.

Egyebek mellett nem kizárható forrásként a madridi *La Gaceta Literaria* sem, ám a fenti források nem utalnak arra, hogy szerepelt volna Frugoni vagy Silva Valdés a folyóiratban. (A *Revista de Occidente* hasábjain bizonyosan nem.) A korábban, illetve itt felsoroltakon túl néhány további olyan Latin-amerikai lap (pl. *La Cruz del Sur*, *Proa*, *Martín Fierro*) is szóba jöhet mint elvileg lehetséges forrás, melyekben Ibarbourou mellett bizonyosan közreműködött Frugoni és Silva Valdés is. Ám e folyóiratok spanyol közgyűjteményekben is nehéz hozzáférhetősége, internetes változatuk és repertóriumuk hiánya, valamint a költők kritikai kiadásai vagy részletes bibliográfiái híján a mindenre kiterjedő, biztos válasszal kecsegtető kutatás – főként Magyarországról – szélmalomharcnak tűnik.

33 Vö. Kelemen Ernő: A Pen-klubban tömörült írók kilencedik világtalálkozója Hágában, *Pesti Hírlap*, 1931. jún. 24., 7. és Kelemen Ernő: Kosztolányi Dezső elnökölt a Pen-klubok hágai világtalálkozásának záróülésén, *Pesti Hírlap*, 1931. jún. 27., 5. Az argentin *Nosotros* folyóirat a konferenciával kapcsolatos cikkében Kosztolányi neve is fölbukkan: Dr. José María Monner Sans 1932. jan. 5-iki keltezésű írásában idézi Manuel Gálvez korábbi cikkét, melyet az amszterdami P. E. N. kongresszuson elfogadott, a politikai és vallási okok miatt fogva tartottakkal szembeni emberi bánásmóddal kapcsolatban hozott állásfoglalásról írt, s melyben megjegyzi, hogy azt „Magyarország részéről egy [delegált írta alá,] a P. E. N. elnöke, a nagy költő, Costolanyi” – *Nosotros*, XXVI. évf. 272. sz., 1932. jan. 9., 1.

34 Vö. Nicolás Gropp: Ramón Gómez de la Serna y Uruguay en el período de la vanguardia histórica, [http://www.ramongomezdelaserna.net/bR3.RGSyUR\(N.Gropp\).htm](http://www.ramongomezdelaserna.net/bR3.RGSyUR(N.Gropp).htm)

35 Idézi: Bikfalvy Péter: Unamuno, Garády Viktor és Kosztolányi, *Pompeji*, 1998/1, 159–182.

juthatott Kosztolányi a forrásokhoz.³⁶

Tagadhatatlan, hogy számos kérdőjelet nem sikerült eloszlatnunk kutatásaink során. Ám az is kétségtelen, hogy mindeddig olyan megcáfolhatatlan ellenérvre sem bukkantunk, mely alapján teljes bizonyossággal ki kellene zárnunk, hogy Emilio Frugoni és Fernán Silva Valdés verseit Kosztolányi fordította volna.

36 Nem teljesen kizárható az esetleges olasz közvetítő nyelv sem. 1930-ban Farinelli, Arturo szerkesztésében megjelent egy olasz nyelvű uruguayi költészeti antológia (Poeti della Terra Orientale: antologia di poeti uruguayani, Milano: Alpes, 1930.), melyben Frugoni és Silva Valdés is szerepel, ám nem az itt tárgyalt verseikkel. Frugonitól továbbá Franco Testa is fordított 24 vers, mely *Canti di fede* címmel jelent meg, a kötet (Emilio Frugoni: *Canti di fede*. Versione italiana di Folco Testa, prefazione di Filippo Turati Nervi, Casa Editrice Atlantide, [1925]) azonban gyakorlatilag beszerezhetetlen.